

अध्याय तीन

३. उखान, तुक्का र वाग्धाराको सैद्धान्तिक परिचय

३.१. उखानको अर्थ र परिचय

उखानका अध्येताहरूले उखानलाई विभिन्न प्रकारले परिभाषित गरेका छन्। कुनै पनि भाषामा प्रचलित उखानहरूले त्यहाँको जीवनशैली, रहन सहन, रीति-रिवाज, जाति, धर्म, पेसा, आस्था, विश्वास, इतिहास, घटना आदि विविध पक्षको यथार्थ चित्र बोकेका हुन्छन्।^१ तिनै पक्षहरूका आधारमा उखानलाई परिभाषित गरिएको पनि पाइन्छ। उखानमा समाजको वास्तविक प्रतिबिम्ब झल्किएको हुँदछ। वस्तुतः उखान मौखिक परम्परामा चिरकालसम्म बाँचिरहन सक्ने प्रकृतिको भएकाले यसबारे गरिने गहन खोज अनुसन्धान लिखित साहित्यको अनुसन्धान अध्ययनझैं सहज देखिँदैन। यसलाई अध्ययन अनुसन्धानको मुख्य विषयका रूपमा ग्रहण गरी यसका आधारमा समाजको भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक व्यवस्था र स्थितिबारे अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ। लेखनकलाका क्षेत्रमा जसरी कथा, कविता, उपन्यास, नाटक, निबन्ध आदि विविध विधाहरूको विकास हुन सकेको छ, त्यसरी लोकसाहित्य तथा यसका अन्य विधाहरूको विकास हुन सकेको पाइँदैन। उखान मानव जीवनको अनन्तकालीन अनुभवहरूको कोश हो र यसमा समाजको सम्पूर्ण इतिहास लुकेको हुन्छ। यस सन्दर्भमा उखानहरूको सङ्ग्रहलाई आजको वेद मान्न सकिन्छ भन्ने मत चन्द्रपालसिंहको रहेको पाइन्छ।^२ यस्ता लोकसाहित्यका विविध विधा-उपविधाहरूबारे खोज अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिन्छ, जसद्वारा सामाजिक, भाषिक तथा सांस्कृतिक पुनर्निर्माण कार्य गर्न पनि सम्भव देखिन्छ।

उखान लोकसाहित्य अन्तर्गत लोकोक्ति विधाको एउटा उपविधाका रूपमा प्रचलित र महत्त्वपूर्ण विषय मानिन्छ। लोकजीवनसँग यस उपविधाको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ। व्यावहारिक दृष्टिकोणले पनि यो जनजिब्रामा प्रचलित रहेको देखिन्छ। उखान यथार्थमा मानव जातिको

^१ कृष्णप्रसाद पराजुली (२०६९) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, काठमाडौँ नेपाल, रत्न पुस्तक भण्डार पृ ४२

^२ चन्द्रपाल सिंह (सन् १९८३) लोकोक्तियों की सामाजिक भूमिका, सम्पा सुशेचन्द्र त्यागी लोक-साहित्य मेरठ विश्वविद्यालय हिन्दी परिषद एवं कुरु लोक संस्थान, मेरठ पृ १४५

दैनन्दिन जीवनसँग सम्बद्ध रही मौखिक रूपमा विकसित हुँदै आएको हुन्छ। आज यसका लिखित र मौखिक दुवै रूप पाइन्छन्, तथापि मौखिक रूपमा यो मौखिक नै हुन्छ। लोकवार्ताका अन्य विधाहरू:- लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकनृत्य, लोकबाजा-गाजाका अस्तित्व लोपोन्मुख देखिन्छन्। नेपाली समाजमा ठेकी, हर्षे, ओखल, मुसल, ढिकी, जाँतो, घुम, थुन्से, आदि लोक औजार, लोकशिल्प, लोक बाजा-गाजा, लोक उपकरणहरू विलुप्त भईसकेका पाइन्छन् अथवा निजी सङ्ग्रहालयका कोठा सजाउने वस्तु बनिसकेका पनि देखिन्छन्। यद्यपि लोकोक्ति अन्तर्गत उखान, तुक्का र वाग्धाराहरू भने समाजमा प्रसङ्गानुरूप खारिँदै- फेरिँदै प्रयोग प्रचलनमा रहिरहेका छन्। यसरी उखान कुनै पनि युगको जनजिब्रामा टाँसिएर बसेको हुन्छ। यसकारण लोकवार्ताका अन्य विधाहरूका तुलनामा यो चिरञ्जीवी भई लोकमा रहिरहने प्रकृतिको देखिन्छ।

‘उखान’ संस्कृतको ‘उपाख्यान’-बाट विकसित हुँदै आएको नेपाली शब्द हो। संस्कृतको उपाख्यानबाट प्राकृतमा ‘उक्खाण’ हुँदै नेपालीमा उखान बन्न पुगेको पाइन्छ।^३ उखानका पर्यायवाची शब्दका रूपमा आहान, बखान, भनाइ, कथन, किस्सा र लोकोक्ति जस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेको देखिए तापनि नेपाली जनजिब्रोमा उखान शब्द नै बढी मात्रामा प्रचलित रहेको पाइन्छ। उखानलाई अङ्ग्रेजीमा प्रोभर्ब्स, ल्याटिनमा प्रोवर्तियो, ग्रीकमा प्यारोइमिया, स्पेनिसमा रेफ्रान, तुर्कीमा आतलोर सोजु, रसियालीमा पोस्तोवित्सा, अरबीमा मथाल, हिब्रुमा मशाल, र भारतीय भाषाहरूमध्ये हिन्दीमा कहावत, संस्कृतमा सूक्ति, सुभाषित, लोकोक्ति, बङ्गलामा प्रवाद, लोकोक्ति, राजस्थानीमा कहवट, ओखाणो, गुजरातीमा उखाणु ,कहेवट, र गढवालीमा उक्खाण वा पखाण, मराठीमा आणा न्याय, अनि तेलुगुमा समीटा भनिएको पाइन्छ।^४ यसरी उखानलाई विश्वका सबैजसो जाति र भाषामा विभिन्न प्रकारले परिभाषित गर्दै विभिन्न नामहरू दिइएको पाइए तापनि यसले दिन खोजेको मूल ज्ञान वा उद्देश्य अनि यसको महत्त्व, शैली एवम् संरचना आदिका दृष्टिले लोकसाहित्यको एउटा उपविधाका रूपमा यो सबै भाषामा उस्तै-उस्तै स्वरूपमा देखा पर्दछ।

^३ मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र गिरी, (२०६८) नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा, साझा प्रकाशन, पृ ३१२

^४ श्रीराम शर्मा, (१९९२) लोकसाहित्य : सिध्दान्त और प्रयोग, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, भारत, पृ १५६

३.१. २. उखानको परिभाषा

उखान कुनै पनि जातिको लोकजीवनसँग सम्बन्धित प्रचलित र मौलिक अभिव्यक्ति हो। परम्परादेखि पुस्ताहरूमाझ हस्तान्तरित हुँदै आएका उखानहरू प्रत्येक जाति वा समाजका भाषिक समुदायका परिपुष्ट साझा अनुभवका सार हुन्। यिनमा दृष्टान्तमूलक एवम् सूत्रात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छन्। भाषिक व्यवहारको क्रममा उखानले आफ्नो अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउँदछ। यसर्थ उखान लोकजीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक तथा दैनिक व्यवहारको प्रतिबिम्ब बनेर देखा पर्दछन्। उखानलाई परिभाषित गर्ने विद्वान्हरूले विभिन्न मत र परिभाषा दिएको पाइन्छ। केही विद्वान्हरूका मत र परिभाषाहरूको यहाँ समीक्षात्मक उल्लेख प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ।

पाश्चात्य विद्वान् अरस्तु उखानलाई तत्त्वज्ञानका खण्डहरूबाट चुनेर राखिएको अंश मान्दछन् भने फिस्ते उखानलाई व्यावहारिक जीवनको मार्गदर्शक उक्ति मान्दछन्। ट्रेन्चका मतमा यो देख्ता सानो भए पनि अनन्तरूपी औँलामा सधैं चम्किरहने मणि हो, सर्भान्तिसले उखानलाई लामा अनुभवबाट निस्केका छोटा वाक्यका रूपमा स्विकारेका छन्। उखान मानवीय ज्ञानको घनिभूत रत्न हो जसलाई बुद्धि र अनुभवका किरणहरूबाट निस्केको ज्योति प्राप्त हुन्छ भन्ने धारणा वासुदेवशरण अग्रवालको रहेको पाइन्छ।^५ त्यस्तै प्रकारले शशिकान्त सोनवणेका विचारमा उखानहरू लोकसमाज तथा लोकजीवनको उन्नयनका लागि लोकमानसले छाडिराखेका तीर हुन्।^६ भारतीय कहावत सङ्ग्रहको भूमिकामा विश्वनाथ दिनकर नरवणेले उखानलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् उखान यस्तो प्रादेशिक कथन वा उक्ति हो जो शताब्दियौँदेखि एउटै उद्देश्यका लागि प्रचलनमा रहेको छ, जो लोकको चल्ती पुँजी हो अनि

^५ धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी (१९८५) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पाठ्यक्रम विवेचना केन्द्र काठमाडौं, पृ ४११

^६ शशिकान्त सोनवणे (२००८) लोक साहित्य, (खान्देश और कुरुप्रदेश की लोकोक्तियों के परिप्रेक्ष्य में) अभय प्रकाशन, कानपुरम्

जसले सोझो आशयलाई व्यक्त नगरी कुनै अलङ्कारमा उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तका साथमा प्रयुक्त हुँदछ।^७ यसर्थ उखानहरू सरल अनि अलङ्कृत भाषामा अभिव्यक्त लोकका उक्ति हुन्।

नेपाली विद्वान्हरूमाझ पनि उखानबारे आ-आफ्नै किसिमका मतहरू रहेका पाइन्छन्। पारसमणि प्रधान उखानलाई भाषाको ज्यान अनि जातिको अनुभवका सार मान्दछन्। बालकृष्ण पोखरेलले उखानलाई लौकिक वाणीहरू र लोकमान्यता प्राप्त महापुरुषहरूका सूक्ति भनेका छन्।^८ त्यस्तै प्रकारले उखानले प्रत्येक जाति वा समाजको मार्मिक तथा परिपुष्ट साझा अनुभवलाई प्रकाश पार्दछ जसमा दृष्टान्तमूलक एवम् सूत्रात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ भन्ने धारणा कृष्णप्रसाद पराजुलीको रहेको छ।^९ चूडामणि बन्धु उखानलाई जातीय जीवनको सत्य, अनुभवसिद्ध ज्ञानका रूपमा सार्वभौमिक र सार्वकालिक अभिव्यक्तिका रूपमा छोटो-छरितो जीवन्त र लोकप्रिय अभिव्यक्ति मान्दछन्,^{१०} भने घनश्याम नेपालको मतमा उखान मानव समुदायका चिरसञ्चित अनुभवहरूको सार अभिव्यक्ति हो र यसको संरचना वाक्यात्मक अनि स्वरूपचाहिँ सूत्रात्मक हुन्छ।^{११} यस क्षेत्रमा कलम चलाउने विद्वान्हरूले दिएका मत-मतान्तरहरू तथा परिभाषाहरूमा उखानको उद्देश्य, महत्त्व, विषयवस्तु, रूप-संरचना आदि कुराहरूलाई पनि समेट्न सकेको पाइन्छ।

विद्वान्हरूका मत वा परिभाषालाई निकर्षित गर्दा के देखिन्छ भने उखानहरू परम्परागत रूपमा आर्जित लोकका अमूल्य सम्पत्ति हुन्, जो कहिले सिद्धिएर जाँदैनन्। यहाँ अरस्तुले उखानलाई तत्त्वज्ञानको खण्डहरूको अंश भनेर त्यस्तो ज्ञानसँग दाँजेर उखानको महत्त्व र मूल्यलाई स्पष्ट रूपले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। तत्त्वज्ञान भन्नाले मूलतः आध्यात्मिक तथा दार्शनिक ज्ञानसँग सम्बन्धित विषय मान्न सकिन्छ। यस अर्थमा पौराणिक तथा वैदिक मन्त्र, धर्मग्रन्थहरूमा भएका नीति-उपदेश, प्रवचन आदिलाई मानिसले जुन निष्ठा भावले स्वीकारेका छन् त्यही अर्थमा

^७ सम्पा नरवणे विश्वनाथ दिनकर, भारतीय कहावत सङ्ग्रह, प्रथमा खण्ड, त्रिवेणी सङ्गम भाषा विभाग ११२/५, प्रभात पथ, पुणे, ४११००४, पृ १५

^८ बालकृष्ण पोखरेल (२०५५) राष्ट्रभाषा, साझा प्रकाशन, पृ ११९

^९ कृष्णप्रसाद पराजुली (२०१२) नेपाली उखन र गाउँखाने कथा, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ, नेपाल, पृ २१

^{१०} चूडामणि बन्धु (२०६६) नेपाली लोकसाहित्य, एकता बुक्स, काठमाडौँ, नेपाल, पृ ३३४

^{११} घनश्याम नेपाल कविता लामा, (२००९) उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, एकता बुक्स हाउस प्रा लि सिलगढी, पृ २४१

लौकिक जगत्मा उखानलाई स्वीकारेका छन् भन्ने कुरा उनको परिभाषाले स्पष्ट पारेको छ। पाश्चात्यदेशहरूमा उखानका मुख्य स्रोत बाइबलमाथिका टीका-टिप्पणीहरूलाई नै मानिएको पाइन्छ।^{१२} यसो हुँदा उखानमा मानिस मात्रका निमित्त विभिन्न ज्ञानगुणका कुराहरूलाई समेटेको देखिन्छ। उखानको परिभाषा दिने क्रममा वोल्फग्याङ्ग मिडरद्वारा प्रतिपादित परिभाषा खुबै विस्तृत देखिन्छ। उनका विचारमा उखान एउटा छोटो र सामान्य देखिने लोक वाक्य हो जहाँ ज्ञान, सत्य, नीति-उपदेश अनि लाक्षणिक, दृढ अनि स्मर्तव्य रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ, जुन पुस्तौँ-पुस्तौँदेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको छ।^{१३} यसरी उल्लिखित परिभाषाहरूमा प्रस्तुत धारणाहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा देखाउन सकिन्छ-

- उखानहरू लोकको अनुभवका सार हुन्।
- उखानमा सम्पूर्ण ज्ञानगुणका कुराहरू टडकारो रूपमा प्रस्टिएका हुन्छन्।
- यी पुस्तैनी सम्पत्ति स्वरूप परम्परागत रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आउने गर्दछन्।
- यिनमा सत्य तथ्यको उद्घाटन हुन्छ।
- उखान लोकद्वारा निर्मित सूत्रात्मक छोटो वाक्यका रूपमा प्रचलित देखिन्छन्।
- यी स्मर्तव्य र प्रसङ्गानुरूप तत्काल प्रयोग गर्नसकिने प्रवृत्तिका हुन्छन्।
- यी भाषाका आभूषण हुन्।
- यिनले लोकलाई सन्मार्ग प्रदर्शन गर्दछन्।
- उखानहरू लाक्षणिक अर्थले युक्त हुँदछन्।
- उखानहरू भाषिक अलङ्कारको रूपमा ग्रहणीय मानिन्छन्, आदि।

उल्लिखित मत-मतान्तरहरूलाई निकर्षित गर्दा उखानहरूलाई अनुभवद्वारा आर्जित सार कथन तथा सूत्रात्मक कथन हुन् भन्ने कुरामा विद्वान्हरूको मतैक्य पाइन्छ। अन्ततः उखान भन्नाले लोकानुभवद्वारा प्राप्त ज्ञान र उपदेशले भरिएको चोटिलो भनाइ हो, जो व्यङ्ग्यपूर्ण,

^{१२} जेम्स दि मार्टिन, (१९९५) प्रोवर्ब ओल्ड टेस्टामेन्ट गाइड, प्रधान सम्पा आर एन वाईब्रे, सेम्फिल्ड एकाडेमिक प्रेस लिमिटेड, मेनसन हाउस, १९ किङ्गफिल्ड रोड, ईङ्ल्यान्ड, पृ १०

^{१३} वोल्फग्याङ्ग मिडर (Wolfgang mieder) (२००४) प्रोभर्बस ए ह्यान्ड बुक, ग्रिनवुड प्रेस, ८८ पोस्ट रोड वेस्ट, वेस्टपोस्ट सिटी ०६८८१, पृ ३

उक्तिवैचित्र्यपूर्ण हुँदछ अनि यसले छोटकरीमा लामा उपदेश र ज्ञानका साथै सत्य तथ्यको उद्घाटन गर्दछ।

३.१.३. उखानको वर्गीकरणका आधारहरू

कुनै पनि विषयको वर्गीकरण विभिन्न परिप्रेक्ष्यबाट र दृष्टिकोणका आधारमा विभिन्न प्रकारको हुनसक्छ। एउटै उखानले विभिन्न विषयहरूलाई समेट्न सक्ने क्षमता राखेको हुँदछ। जस्तै- 'बिहेको अल्लमलले केटी माग्नै बिर्स्यो।' - यस उखानमा वर्णित विषयहरूलाई यसरी विभिन्न पक्षबाट हेर्न सकिन्छ-

१. सामाजिक विषय,
२. संस्कार तथा संस्कृति विषय
३. हास्यव्यङ्ग्यमूलक विषय
४. विवाहसम्बन्धी उखान
५. नीति चेतनामूलक विषय

उपर्युक्त ५ वटा विषयहरू एउटै उखानमा समाविष्ट भएका छन्। एउटै उखानले उल्लिखित विभिन्न विषयका जानकारी दिएको पाइन्छ। बिहे गर्नुभन्दा पहिले नै केटी मागेको हुनुपर्छ नत्र विवाह सम्भव छैन भन्ने उपदेश तथा नीति चेतनामूलक विषय पनि प्रत्यक्ष रूपमा प्रस्फुटित भएको छ। 'कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात्' यस उखानमा पनि पन्छी सम्बन्धी र फलफूल सम्बन्धी, प्राकृतिक विषयलाई समेटेको पाइन्छ। यसरी विषयात्मक दृष्टिले वर्गीकरण गर्दा सिङ्गो एउटा विषयलाई मात्र केन्द्र गरेको नभई अन्य विभिन्न विषयलाई पनि उखानले छोएको पाइन्छ। यसर्थ कुनै पनि उखानलाई एउटै विषय तथा रूप संरचना भएको उखान हो भनेर किटान गर्न सकिँदैन। त्यसरीनै अर्को 'नेपाल बसी भोट देख्ने'। यो उखान रूप संरचनाका दृष्टिले छोटो आकार भएको उखान हो भने वाक्यका दृष्टिले सरल वाक्यमूलक उखान हो अनि विषयात्मक दृष्टिले व्यङ्ग्यात्मक र स्थानसम्बन्धी उखानअन्तर्गत पर्दछ। यसकारण उखानलाई वर्गीकरण गर्ने निश्चित आधार देखाउन कठिन देखिन्छ।

उखानका अध्येताहरूले उखानको वर्गीकरणका मूलतः दुई प्रमुख आधारहरू देखाएका छन्- (१) विषयात्मक आधार र (२) रूपात्मक आधार ।^{१४} विषयात्मक दृष्टिले उखानहरूको वर्गीकरण निम्न प्रकारले गरिएको पाइन्छ -

पाश्चात्य विद्वान् जोन क्रिस्चियनले उखानलाई निम्न प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्-

१. मानिसका कमी कमजोरी त्रुटि तथा अवगुणसँग सम्बन्धित
२. सांसारिक ज्ञान विषयक
३. सामाजिक र नैतिक
४. जातिका विशेषतासँग सम्बद्ध
५. कृषि र कानूनसम्बन्धी
६. पशु तथा सामान्य जीवजन्तुसित सम्बन्धित।

हिन्दीका लोकवार्ताविद् कृष्णदेव उपाध्यायले उखानको वर्गीकरणका पाँचवटा आधार देखाएका छन्-

१. स्थानसम्बन्धी
२. जाति सम्बन्धी
३. प्रकृति तथा कृषिसम्बन्धी
४. पशुपन्छी सम्बन्धी
५. प्रकीर्ण।

यसरी नै शशिकान्त सोनवणेले केवल विषयका दृष्टिले १० वटा वर्गीकरणका आधारहरू देखाएका छन् जो निम्न प्रकारका छन्-

१. हास्यव्यङ्ग्यपरक उखान
२. खेती सम्बन्धी उखान
३. व्यापार सम्बन्धी उखान

^{१४} कृष्णप्रसाद पराजुली, (२०६९) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, पूर्ववत्, पृ ३८

४. प्रकृति सम्बन्धी उखान
५. लोक व्यवहार सम्बन्धी उखान
६. नारी वा स्त्री सम्बन्धी उखान
७. स्वास्थ्य सम्बन्धी उखान
८. चाडपर्व सम्बन्धी उखान
९. ऐतिहासिक घटना आदि सम्बन्धी उखान
१०. जाति सम्बन्धी उखान।

नेपाली लोकवार्ताका अध्येयता तथा अनुसन्धाताहरूले पनि नेपाली उखानलाई दुईवटा प्रमुख कुराका आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ- (१) रूपात्मक र (२) विषयात्मक। रूपात्मक वर्गीकरणअन्तर्गत (क) शब्दशक्तिमूलक दृष्टि र (ख) संरचनात्मक दृष्टि गरी दुई किसिमले विभाजन गरी संक्षेपमा चर्चा गरेका छन् भने विषयात्मक वर्गीकरणअन्तर्गत उखान र तुक्कालाई पाँच प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्।^{१५} ती निम्न प्रकारका छन् –

१. सामाजिक तथा नीतिचेतना सम्बन्धी
२. ज्ञान-विज्ञान सम्बन्धी
३. कृषि व्यवसाय सम्बन्धी
४. लोकविश्वास सम्बन्धी
५. विविध विषयसम्बन्धी।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले उखानलाई विषयगत दृष्टिले तीन किसिमले वर्गीकरण गरेका छन्। ती यस प्रकार छन्-

१. नीतिरचना (उपदेशात्मक) रूपका लोकोक्ति
२. सूक्ति (सुभाषित) रूपका लोकोक्ति
३. लक्ष्यार्थ वा न्याय रूपका लोकोक्ति।

^{१५} कृष्णप्रसाद पराजुली (२०६९) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, पूर्ववत्, पृ ४३

यसका अतिरिक्त यिनीहरूले अभिव्यक्तिगत तात्पर्यको आधार लिई उखानलाई सात प्रकारले वर्गीकरण गरेको पनि पाइन्छ। ती हुन् (१) सामाजिक लोकोक्तिहरू (२) ऐतिहासिक लोकोक्तिहरू (३) सांस्कृतिक लोकोक्ति (४) व्यङ्ग्यात्मक लोकोक्ति (५) जातिसम्बन्धी लोकोक्ति (६) स्थानसम्बन्धी लोकोक्ति (७) विविध (मिश्रित) लोकोक्तिहरू।^{१६}

चूडामणि बन्धुले रूपात्मकता एवम् विषयात्मकता दुवै आधारलाई समातेर उखानलाई मूलरूपमा ६ वर्गमा विभाजित गरी तिनका अन्य उपवर्गहरू देखाउँदै उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन्। ती निम्न प्रकारका छन्-

१. शब्दश्रोतका आधारमा- (क) तत्सम, (ख) तद्भव र (ग) आगन्तुक।
२. वाक्य- संरचनाका आधारमा- (क) सरल र (ख) जटिल।
३. वाक्यार्थ वा भावका आधारमा- (क) निश्चयार्थक, (ख) प्रश्नार्थक र (ग) विध्यर्थक।
४. दृष्टिविन्दुका आधारमा- (क) प्रथम पुरुष, (ख) मध्यम पुरुष र (ग) अन्य पुरुष।
५. आकारका आधारमा- (क) छोटा, (ख) मझौला र (ग) लामा।
६. अर्थका आधारमा- (क) अभिधामूलक, (ख) लक्षणामूलक र (ग) व्यञ्जनामूलक।

माथि उल्लिखित विद्वान्हरूले गरेका वर्गीकरणका आधारहरूलाई हेर्दा उखानका साथै तुक्का र वाग्धारालाई पनि वर्गीकरण गर्ने दुई प्रमुख आधारहरू देखा पर्दछन्- ती १) रूपात्मक वर्गीकरण अनि २) विषयात्मक वर्गीकरण। यस शोधप्रबन्धमा उपर्युक्त विद्वान्हरूले गरेका वर्गीकरणलाई समेटेर निष्कर्ष ग्रहण गर्दै निम्न किसिमले वर्गीकरण गरी नेपाली र लेप्चा उखान र तुक्काको तुलनात्मक विवेचना गरिएको छ -

उखान र तुक्काको रूपात्मक वर्गीकरण अन्तर्गत

१. लघु आकारका उखान र तुक्का
२. मझौला आकारका उखान र तुक्का
३. लामो आकारका उखान र तुक्का

^{१६} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, (१९८४) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, काठमाडौँ, साझा प्रकाशन, पृ ४२४

४. प्रश्नमूलक र प्रश्नोत्तरमूलक उखान र तुक्का

विषयात्मक दृष्टिले उखान र तुक्काका प्रकार-

१. नीतिशिक्षा र व्यावहारिक ज्ञानसम्बन्धी उखान र तुक्का
२. सामाजिक जीवनसम्बन्धी उखान र तुक्का
३. कृषि व्यवसायसम्बन्धी उखान र तुक्का
४. स्थानसम्बन्धी उखान र तुक्का
५. धर्म एवम् संस्कृतिसम्बन्धी उखान र तुक्का
६. पशुपन्छी र जीवजन्तुसम्बन्धी उखान र तुक्का
७. प्रकृतिजगत्सम्बन्धी उखान र तुक्का
८. लोकविश्वाससम्बन्धी उखान र तुक्का
९. अन्य विविध विषयसम्बन्धी उखान र तुक्का आदि।

३.२. तुक्का र तुक्कासम्बन्धी मतहरूको समीक्षा

नेपालीमा 'तुक्का' र 'टुक्का' दुवै शब्द कोशीय घटकका रूपमा रहेका पाइन्छन्। 'टुक्का' शब्दको प्रयोग प्रचलन कहाँबाट भयो र यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ के हो, सो कसैले किटान गरेर भन्न सकेका छैनन्। एकाध विद्वान्हरूले टुक्का शब्दको मौलिकता माथि जोड दिएको पाइए तापनि त्यसको कुनै ठोस आधार पाइँदैन। शिवप्रसाद पौड्यालले 'टुक्का' झर्रो नेपाली शब्द हो भनेका छन्।^{१७} उनले यसो भने तापनि यस शब्दको स्रोत, व्युत्पत्तिमूलक अर्थ आदि उनले निश्चित रूपमा देखाउन सकेका छैनन्। विद्वान्हरूले यस शब्दको अर्थ, परिभाषा र यसका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा कसैले यसलाई अनुप्रासयुक्त कथन वा तुक्का भनेका छन्, अनि कसैले चाहिँ लाक्षणिक अर्थले युक्त लोकप्रचलित कथन वा वाग्धारा, वाक्यांश, मुहावरा, वाक्पद्धति

^{१७} क) शिवप्रसाद पौड्याल, नेपाली टुक्काहरूको सर्वेक्षण र विश्लेषण, पूर्ववत् पृ १

ख) शिवप्रसाद पौड्याल, (२०६८) नेपाली टुक्काकोश, शङ्कर नगर, रूपेन्देही, पृ (क)

आदि मानेका छन्। यसरी 'टुक्का' शब्दको प्रयोग परम्परा र अर्थको स्पष्ट किटान उपलब्ध छैन। प्रचलित नेपाली शब्दकोशहरूमा यस विषयक प्रविष्टिलाई क्रमैले यहाँ प्रस्तुत गरिने छ।

टर्नरको ए कम्प्यारेटिभ एण्ड इटिमोलजिकल डिक्सनरी अफ नेपाली ल्याङ्ग्वेज-मा टुक्का टुक्का- तुक मिलाउनु कविताको अन्तिम चरणको फाँकी मिलाउनु भन्ने अर्थमा लिइएको छ अनि टुक्का र टुक्का एउटै अर्थमा प्रयोग गरिने शब्द मानिएको पाइन्छ।^{१८} यस शब्दकोशले टुक्का र टुक्काको एउटै अर्थ र परिभाषा दिएको पाइन्छ। रामचन्द्र ढुङ्गानाद्वारा सम्पादित संक्षिप्त नेपाली कोश-मा टुक्का र टुक्काको अर्थ यसरी दिइएको छ- टुक्का (ना.)- टुक्का, अन्त्यानुप्रास मिलेको वाक्य वा कविता, फक्किका र टुक्का (ना.)- टुक्का।^{१९} यस शब्दकोशले पनि टुक्का र टुक्का पर्यायवाची शब्दका रूपमा हेरेको पाइन्छ। सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेपाली संक्षिप्त शब्दकोश-मा (टुक्का) टु (तु) क्का- (ना.) सङ्गति, विसङ्गति वा मार्मिक हास्यजनक कुरा बुझाउने शब्दालङ्कार परेका दुई वाक्यखण्डको योग भनेर उदाहरणमा - 'काम गर्ने कालु, मकै खाने भालु' राख्दै कुनै पद्य वा वाक्य, वाक्यांशको अन्तिम दुई स्वरको समानता भनेर तुकबन्दीयुक्त कथनलाई नै औँल्याइएको पाइन्छ।^{२०} त्यस्तै प्रकारले बाबुलाल प्रधानको 'रत्न नेपाली शब्दकोश'-मा पनि टुक्काको अर्थ कुनै पद्य वा गीतको अन्तिम चरण, टुक्का, अन्त्यानुप्रास मिलेको वाक्य नै भनिएको छ भने टुक्काको अर्थ टुक्का भनेको पाइन्छ।^{२१} यस क्रममा 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'-ले टुक्का- (ना. टुक्रो) कुनै कविता गीतको अंश, पाउको अन्तिम भाग वा दुई दुई चरणको अन्तिम शब्दको फाँकी मिलाउने काम, अन्त्यानुप्रास भनेर फेरि अभिव्यञ्जनापूर्ण टुक्रे वाक्य वा वाक्यांश, मुहावरा भन्दै उदाहरणमा कन्सिरी तालु नाक काट्नु इत्यादि राख्दै टुक्का हेर्नु भन्ने निर्देश दिइएको छ र टुक्काको अर्थमा तुकबन्दी मिलेको पद वा पदावली भनिएको पाइन्छ।^{२२} यस शब्दकोशले टुक्काको अर्थ र परिभाषा अल्मलिँदो किसिमले दिएको छ। तुकबन्दी र वाक्यांश वा

^{१८} आर एल टर्नर (२००९) ए कम्प्यारेटिभ एण्ड इटिमोलजिकल डिक्सनरी अफ नेपाली ल्याङ्ग्वेज, डी आर टर्नर, आदर्श बुक, रोयल एसियाटिक सोसाइटी, नई दिल्ली, ११०००२, पृ २४५, पृ २८६

^{१९} रामचन्द्र ढुङ्गाना (२०६८) संक्षिप्त नेपाली कोश, सम्पा. साझा प्रकाशन, पृ २०६ र २०४१

^{२०} सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.स. २०४०) नेपाली संक्षिप्त शब्दकोश, काठमाडौँ, पृ ३१४

^{२१} बाबुलाल प्रधान (वि.स. २०५६) रत्न नेपाली शब्दकोश, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ, पृ २०८ र २३२

^{२२} नेपाली बृहत् शब्दकोश (वि सं २०६७) ने रा प्र प्रज्ञा छापाखाना, काठमाडौँ पृ ५१२ र ५७०

मुहावरालाई एकै ठाउँमा राखेर अझ अस्पष्ट बनाउने काम गरेको बोध हुँदछ। 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश'-मा टुक्का शब्दको अर्थ [तुक्का] ना वाच्यार्थभन्दा लाक्षणिक अर्थ मुख्य हुने, प्रायः क्रियाका साथमा आउने विशेष किसिमको पदावली, मुहावरा, वाक्यांश (उदाहरण- मन पगलनु, जिब्रो टोक्नु आदि।) दिँदै 'तुक्का' हेर्ने निर्देश गरेको पाइन्छ भने तुक्काको अर्थ तुक मिलेको पदावली तथा रचना भनेर यस शब्दकोशले पनि टुक्का' हेर्नु भन्ने नै सल्लाह दिएको छ।^{२३} नरेन्द्र चापागाईंको 'नेपाली शब्दभण्डार'-मा पनि टुक्का शब्दको अर्थ र परिभाषा दिने क्रममा कविताका पाउका अन्तमा मिलाइने फाँकी लाक्षणिक वा व्यङ्ग्यात्मक अर्थ रूढ भएको वाक्यांश, वाक्पद्धति, वाग्धारा, तुक्का, मुहावरा भनेको पाइन्छ, अनि तुक्काको अर्थ रहनी मिलेका कविता फक्किका, वाग्धारा वाक्पद्धति भनेर भ्रमपूर्ण विवरण दिइएको पाइन्छ।^{२४} 'शब्दार्थ नेपाली शब्दसागर'-मा 'टुक्का' (टुक्रो ना) कविता वा गीतको सानो अंश तथा दुई चरणको अन्तिम शब्दको फाँकी मिलाउने काम अन्त्यानुप्रास र अभिव्यञ्जनापूर्ण टुक्रे वाक्य वा वाक्यांश, मुहावरा भनेर अर्थ दिइएको छ र तुक्कालाई भने वाच्यार्थभन्दा भिन्नै अर्थ बुझाउने पद वा वाक्य, व्यङ्ग्यार्थ बुझाउने शब्दरचना भनिएको छ।^{२५} यहाँ तुक्काको अर्थमा तुकबन्दी र अन्त्यानुप्रासको चर्चा पाइँदैन। यस कोशले भने यी दुईवटा शब्दलाई बेगला-बेगलै अवधारणाका सूचक मानेको देखिन्छ।

यसरी 'टुक्का' र 'तुक्का' शब्दका अर्थहरू उल्लिखित शब्दकोशहरूमा आ-आफ्नै किसिमका रहेका छन्। शब्दकोशहरूमा 'टुक्का' शब्दको संरचना, अर्थ र परिभाषा प्रस्तुत गर्ने क्रममा एउटै कुरालाई विशेष 'तुक्का' वा तुकबन्दीयुक्त कथनलाई इङ्गित गरेको पाइन्छ। 'टुक्का' र 'तुक्का'-सम्बन्धी नेपालीका सुरूदेखि नै कलम चलाउने विद्वान्हरूको परिभाषा तथा अवधारणाहरूलाई पनि यस शोधप्रबन्धमा समीक्षा गरिन्छ।

'टुक्का' र 'तुक्का'-को प्रयोग प्रचलनबारे कलम चलाउने विद्वान्हरूका मत-मतानतरलाई समीक्षा गर्न तीन वर्गमा विभाजित गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ। प्रथम वर्गका विद्वान्हरूमा

^{२३} हेमाङ्गराज अधिकारी (चतुर्थ सं २०६८) प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, विद्यार्थी प्रकाशन, काठमाडौं, पृ ४०७ र पृ ४५८

^{२४} नरेन्द्र चापागाईं, (प्र सं २०६७) नेपाली शब्दभण्डार, श्याम पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, पृ ४७२ र पृ ५२७

^{२५} बसन्तकुमार नेपाल, (प्र सं २०६८) शब्दार्थ नेपाली शब्दसागर, काठमाडौं, पृ ५४५ पृ ६१०

नेपाली लोकोक्तिबारे सर्वप्रथम मोतीराम भट्टको 'उखानको बखान जान्ने कथाको सङ्ग्रह' शीर्षकमा कलम चलाए भन्ने कुराको उल्लेख पाइए तापनि यो लेख कतै उपलब्ध छैन। त्यसपछि उखानका विषयमा कलम चलाउने प्रथम व्यक्तिको रूपमा पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधान देखापर्दछन् उनको 'नेपाली उखानको पोस्तक' (सन् १९०८)-लाई उखानबारे प्रथम कृति मान्न सकिन्छ। काजी महावीरसिंह गडतौलाको 'उखान-बखानको प्रवाह' (सन् १९१७) आदि उल्लेखनीय देखिन्छन्। यसवर्गका विद्वान्हरूले उखानलाई मात्र लिएर कलम चलाएको पाइन्छ। टुक्का वा तुक्का र वाग्धारा (वाक्यांश, वाग्पद्धति, वाग्गीति, मुहावरा) सम्बन्धी उल्लेख गरेको पाइँदैन।

दोस्रो वर्गका विद्वान्हरूले लोकोक्ति अन्तर्गतका उखान, टुक्का वा तुक्का र वाग्धारासम्बन्धी (वाक्यांश, वाग्पद्धति, वाग्गीति, मुहावरा भनेर) उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस क्रममा सर्वप्रथम पुष्कर शमशेरको 'नेपाली उखान र टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूचि वाक्यांश वाक्पद्धतिको कोष' खण्ड १ वि. सं.१९९८ मा प्रकाशित भएपछि नेपाली लोकोक्ति जगत्मा 'टुक्का' शब्दको प्रयोग प्रचलन हुँदै आएको मानिन्छ।^{२६} यस सन्दर्भमा उखान, टुक्का र वाक्यांश भनेर पुष्कर शमशेरभन्दा पहिलेका लेखक-सङ्कलकहरूले यसरी छुट्टा-छुट्टै भेद देखाएका थिएनन् भन्ने कृष्णप्रसाद पराजुलीको मत रहेको पाइन्छ।^{२७} त्यसपछि पारसमणि प्रधानको 'नेपाली मुहावरा' सन् १९५४, अमरमणि प्रधानको 'नेपाली चल्ती उखान' सन् १९५६ अनि नेपालबाट लक्ष्मण आचार्य शास्त्रीको सन् १९५९ मा 'नेपाली राष्ट्रिय मुहावरा' आदि देखा पर्दछन्। यस चरणका विद्वान्हरूले 'टुक्का' शब्दको प्रयोग विशेष गरी तुकबन्दीयुक्त कथन वा भनाइका सन्दर्भमा गरेको देखिन्छ। पारसमणि प्रधानले 'टिपन-टापन' ग्रन्थमा 'टुक्का' भनेर तुकबन्दीयुक्त कथनलाई नै राखेका छन्, जस्तै- 'सोमबारे औँसी के बार पन्यो ? काटेको खसी के बेथाले मन्यो?' 'अङ्गारभन्दा काली, दश ठाउँमा टाली, अनुहार न सनुहार पोइ खोज्नु थाली',^{२८} यही तथ्य पुष्कर शमशेरले पनि आफ्नो ग्रन्थमा राखेका छन्।^{२९} यहाँ टुक्का भनेर तुक्का अर्थात् अनुप्रासयुक्त

^{२६} धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी, (१९८४) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पूर्ववत् पृ ४१८

^{२७} कृष्णप्रसाद पराजुली (वि सं २०५४) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, पृ २३

^{२८} पारसमणि प्रधान (ई स १९६९) टिपन-टापन, (प्रथम खण्ड) भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, कालिम्पोङ, पृ १५

^{२९} पुष्कर शमशेर (वि सं १९९८) नेपाली उखानटुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्पद्धति इत्यादिको कोश खण्ड १-२ काठमाडौं, पृ १

लोकप्रचलित कथनलाई समेटेको पाइन्छ। यस वर्गका विद्वान्हरूले टुक्का र तुक्का समान वा एकै अर्थका सूचक पदका रूपमा प्रयोग गरेका छन्।

तेस्रो वर्गका विद्वान्हरूले उखान-टुक्का सम्बन्धी विभिन्न पत्र-पत्रिकामा लेख रचना आदि प्रकाशित गरेका पाइन्छन्। जस्तै- रूपरेखा, मधुपर्क आदि पत्र पत्रिकाहरूको यस क्षेत्रमा प्रमुख भूमिका रहेको पाइन्छ।^{३०} वि सं २०३१ सालमा मोहनराज शर्माको 'शब्द-रचना र वर्ण-विन्यास भाषा-वैज्ञानिक पद्धति', कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'राम्रो रचना: मीठो नेपाली' २०२३ र बालकृष्ण पोखरेलको 'राष्ट्रभाषा' (तृतीय संस्करण २०३६, मा) पनि टुक्का र उखानसम्बन्धी चर्चा रहेको पाइन्छ। 'बृहत् नेपाली व्याकरण' वि सं २०३३ सालमा प्रकाशित ग्रन्थमा उखान, तुक्का र वाक्यांशबारे चर्चा भएको पाइन्छ।^{३१} नेपाली लोकोक्ति जगत्मा प्रथमचोटि यी तीनैवटा उखान, तुक्का र वाग्धारासम्बन्धी छुट्टा-छुट्टै रूपमा परिभाषित गर्ने प्रयास भएको छ। यसबाहेक उखान-टुक्कालाई लिएर विभिन्न विद्वान्हरूले कलम चलाएको पाइन्छ। धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' ग्रन्थमा पनि उखान-टुक्का विषय विस्तृत चर्चा गरेका छन् र त्यस ग्रन्थमा पनि 'टुक्का' शब्दको प्रयोग प्रचलन कहिलेदेखि भयो, कसरी यो शब्द प्रचलनमा आयो, टुक्का हो वा तुक्का भन्ने प्रश्न उठाइएका छन्।^{३२} यद्यपि उनीहरू पनि उक्त विषयबारे ठोस निष्कर्षमा पुग्न सकेका छैनन्। त्यस्तै प्रकारले चूडामणि बन्धु, चूडामणि रेग्मी, मुकुन्द आचार्य, शिवप्रसाद पौड्याल, गोविन्द आचार्य आदि विद्वान्हरूले टुक्काबारे कलम चलाएका छन्। विशेष गरी वाक्यांश, वाक्पद्धति, मुहावरा, वाग्धारा, वाग्रीति आदि भनेर अगिल्लो वर्गका विद्वान्हरूले चर्चा गरेका विषयलाई यस वर्गका विद्वान्हरूले 'टुक्का' भनेका पाइन्छन्। यसो हुँदा टुक्का शब्द वाग्धारा (वाक्यांश, वाग्रीति, वाग्पद्धति, मुहावरा आदि।)- को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रचलित हुन पुगेको देखिन्छ।

चूडामणि रेग्मीले 'टुक्का' सम्बन्धी आफूभन्दा अधिका विद्वान्हरूको मत र परिभाषाहरूलाई राख्दै विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनी भन्छन्-'पुष्कर शमशेरले

^{३०} धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी (१९८४) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पूर्ववत् पृ ४१८

^{३१} रोहिणीप्रसाद भट्टराई (वि सं २०३३) बृहद् नेपाली व्याकरण, ने रा प्र प्र, कमलादी काठमाडौं, पृ ५६०, ५६१, ५६२

^{३२} धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी (१९८४) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पूर्ववत् पृ ४१७

टुक्का भनेर तुकबन्दीवाला उखान र वाक्यांश नाममा टुक्काबारे चर्चा र सङ्ग्रह गरेका छन्।^{३३} यस भनाइबाट के स्पष्ट हुँदछ भने 'टुक्का' नाम दिएर सुरुमा कलम चलाउने पुष्कर शमशेर, पारसमणि प्रधान, कोषकार बालचन्द्र शर्मा आदि विद्वान्हरूले अनुप्रासयुक्त कथन वा तुक्कालाई नै 'टुक्का' भनेर चर्चा साथै सङ्कलन गरेका हुन्। यस वर्गका प्रायः सबै विद्वान्हरूले तुक्कालाई तुक्का पनि भनिन्छ भन्ने मत राखेको पाइए तापनि वाग्धारालाई नै टुक्का नाम दिएको पाइन्छ। यसरी उनीहरूका दृष्टिमा टुक्का, तुक्का र वाग्धारा एउटै संरचनाका विविध नाउँ मात्र रहेका देखिन्छन्। यसरी टुक्का र तुक्का माझको साम्य-भेद केलाउने क्रममा शिवप्रसाद पौड्यालले तुक मिलेको उखानका आधारमा उखानलाई नै उखान-टुक्का भन्ने गरिएको उल्लेख गरेका छन्। नेपालीमा टुक्का शब्दको प्रचलन उखानकै आधा 'टुक्रा' शब्दबाट टुक्का हुनपुगेको हो भन्ने उनको मत रहेको पाइन्छ।^{३४} अझ 'टुक्का र तुक्कामा भिन्नता' नामक उपशीर्षक दिएर यी दुई एकै चिज होइनन् भन्ने सङ्केत दिए तापनि उनले दिएका उदाहरणहरूले भने स्पष्ट रूपमा यी दुई माझ भिन्नता देखाउन सकेका छैनन्। यहाँ उनले तुकबन्दीयुक्त उखान वा टुक्काधर्मी र तुकबन्दीरहित उखान भनेर भेद देखाइ उदाहरण दिएका छन्। जस्तै- तुकबन्दीयुक्त उखान वा तुक्का अन्तर्गत- रात राम्रो जुनले, मान्छे राम्रो गुनले अनि टुक्काधर्मी तथा तुकबन्दीरहित उखानमा - गर्जने मेघ वर्षाँदै।^{३५} यस प्रकारको उदाहरणले देखाउन खोजिएको भिन्नता टुक्का र तुक्का माझको हो वा तुक्का र उखान (तुकबन्दीरहित उखान)- को हो, सो स्पष्ट हुन नसकेको देखिन्छ।

'माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना' (१९९४) मा शिवराज शर्माले 'टुक्का' वा 'तुक्का' शब्द तुकबन्दीयुक्त कथनलाई नै समेट्दै सोह्रवटा उदाहरणहरू राखेका छन्। जस्तै- 'धनीको शरण दुःखको हरण, गङ्गाको मरण हरिको चरण।'^{३६} पछि आएर उनको अर्को व्याकरणात्मक ग्रन्थ 'पूर्वोत्तर माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना'-मा 'टुक्का'-लाई वाग्धाराका रूपमा लिइएको

^{३३} चूडामणि रेग्मी (दो सं २०५७) नेपाली टुक्काहरूको अध्ययन, जुही प्रकाशन, झापा, पृ ५

^{३४} शिवप्रसाद पौड्याल (वि सं २०६१) नेपाली टुक्काहरूको सर्वेक्षण र विश्लेषण, श्रीमती सुशीला पौड्याल, वर्दघाट, पृ २८

^{३५} शिवप्रसाद पौड्याल, नेपाली टुक्काहरूको सर्वेक्षण र विश्लेषण, पूर्ववत् पृ २

^{३६} शिवराज शर्मा (१९९४) उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, सिक्किम, पृ २४७

पाइन्छ।^{३७} अध्येताहरूले यसरी दुई पक्षकै नीति अजाएकाले यस किसिमको विवाद सृजना भएको देखिन्छ।

‘उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना’ ग्रन्थका लेखकद्वय घनश्याम नेपाल र कविता लामाले ‘वाग्धारा, उखान, टुक्का’ शीर्षक दिएर छुट्टा-छुट्टै अध्ययन गरेको पाइन्छ। अन्य विद्वान्हरूले ‘टुक्का’ भनेर जुन विषयलाई राखेका छन् त्यसलाई यस ग्रन्थमा ‘वाग्धारा’ नाम दिई उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।^{३८} जस्तै- आँखा गाड्नु, घर डुब्नु, ढोल पिट्नु आदि। त्यस्तै प्रकारले यस ग्रन्थका लेखकहरूले ‘टुक्का’ नाम दिएर अन्त्यानुप्रास मिलेको कथन अर्थात् तुक्काबारे चर्चा गरेका छन्। यसो हुँदा टुक्का र तुक्का दुई विभिन्न कुरा नभएर एउटै चिजका नाम हुन् भन्ने स्पष्ट हुँदछ, जो अनुप्रासयुक्त वा तुकबन्दीयुक्त लोकप्रचलित कथनहरू हुन् भन्ने दर्साउँदै निम्न उदाहरणहरू राखेका छन्।^{३९} जस्तै- कसैलाई भने मरीमरी, कसैलाई भने परीपरी, अमिलो जाँडको धेर निगार, नराम्रो मान्छेको धेर सिँगार आदि। प्रस्तुत कथन वा भनाइहरूको रूप र संरचनाका आधारमा यसलाई तुक्का भनेर सबै विद्वान्हरूले स्वीकारेका छन्। यसलाई उखान, वाग्धारा, गाँउखाने कथा आदि विषयलाई झैं छुट्टै रूपमा अध्ययन सङ्कलन गरेको पाइँदैन। एकाध विद्वान्हरूले तुक्काबारे आंशिक रूपमा चर्चा मात्र गरेको पाइन्छ। यस ग्रन्थका लेखकहरूले उखान-टुक्का वा उखान-तुक्का-को मात्र अध्ययन तथा चर्चा नगरेर लोकोक्ति अन्तर्गत प्रचलित उखान, तुक्का र वाग्धारा, यी तीनैवटा विषयलाई लिएर अध्ययन गरेको पाइन्छ। यसर्थ आजसम्मको अध्ययनमा यस ग्रन्थले थोरै भए पनि यी तीनैवटा विषयलाई समेटेर छुट्टा- छुट्टै रूपमा अध्ययन गरी निश्चित एउटा फाँट तयार पारेको छ भन्न सकिन्छ।

दार्जिलिङ-बाट प्रकाशित ‘त्रिवेणी उखान, तुक्का र वाग्धारा’-का रचनाकार डी बी सिंहले उखान र तुक्काबारे चर्चा गर्दै यी दुई माझको भिन्नता यसप्रकारले देखाएका छन्- ‘उखान एकै वाक्यमा भनिएको उक्ति हो र तुक्काचाहिँ अन्त्यानुप्रास मिलेको कवितामय वाक्य हो।’^{४०} उनले

^{३७} शिवराज शर्मा (१९९४) पूर्वोत्तर माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, जनपक्ष प्रकाशन, सिक्किम, पृ ४०९

^{३८} घनश्याम नेपाल, कविता लामा, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, पूर्ववत्, पृ २३५।

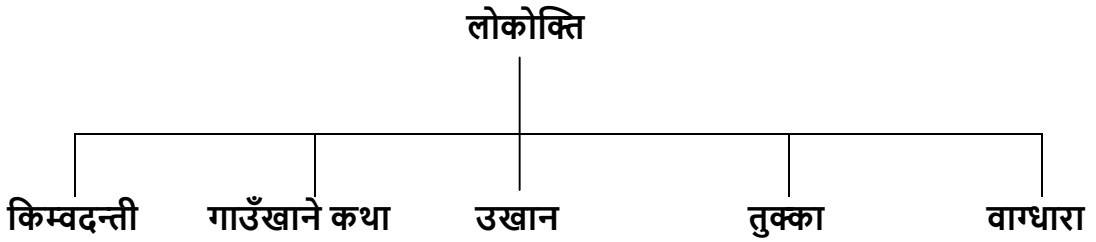
^{३९} घनश्याम नेपाल, कविता लामा, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, पूर्ववत्, पृ २४६।

^{४०} डी बी सिंह (सन् २००५) त्रिवेणी उखान, तुक्का र वाग्धाराका, सिंहमारी, दार्जिलिङ, पृ [XIV] भूमिका खण्ड।

टुक्का शब्दको साटो 'वाग्धारा' शब्दको प्रयोग गरी यसबारे कुनै चर्चा नगरी सोझै वर्णक्रमानुसारी उदाहरणरूप प्रस्तुत गरेका छन्। यहाँ टुक्का शब्दबारे कुनै विवादमा नपरी उनले वाग्धारा शब्दको प्रयोग गरेका छन्। उनले उखान, तुक्का र वाग्धाराबारे धेरै चर्चा नगरे तापनि ग्रन्थको नाम चयन गराइले धेरै कुरा समेटेको बोध हुँदछ, किनभने लोकोक्ति अन्तर्गत विशेष उखान, तुक्का, र वाग्धारा नाम दिएर वा यी तीनै कुरालाई समेटेर प्रायः विद्वान्हरूले अध्ययन-सङ्कलन गरेको पाइँदैन।

यसलाई अझ स्पष्ट पार्न स्थूल रूपमा तयार गरिएको निम्न रेखाचित्र सहयोगी हुनसक्छ। सोही रेखाचित्रको माध्यमद्वारा नेपाली लोकोक्ति अन्तर्गत पर्ने उपविधाहरूलाई बुझ्न अनि टुक्का र तुक्काबारे पनि स्पष्ट हुन सकिने देखिन्छ।

आरेखसङ्ख्या १

नेपाली लोकोक्तिका क्षेत्रमा 'टुक्का' शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम पुष्कर शमशेरले गरे भन्ने विद्वान्हरूको मत रहेको पाइन्छ, तर कुन अर्थ र कुन कुराका लागि गरेका थिए भन्ने विषयप्रति विद्वान्हरूले ध्यान नदिएको हुँदा नै टुक्का, तुक्का र वाग्धारा माझ यस्तो समस्या वा विवाद देखा परेको स्पष्ट हुँदछ। यस क्षेत्रमा कलम चलाउने प्रथम चरणका विद्वान्हरूमा पुष्कर शमशेर, पारसमणि प्रधान, बालचन्द्र शर्मा आदिले टुक्का भनेर तुक्कबन्दीयुक्त कथनलाई समेटेको पाइन्छ। त्यसपछि बालकृष्ण पोखरेल, कृष्णप्रसाद पराजुली, मोहनराज शर्मा, चूडामणि रेग्मी, चूडामणि बन्धु, मुकुन्द आचार्य, शिवप्रसाद पौड्याल आदि धेरैले नै वाग्धारा (वाक्यांश, मुहावरा, वाग्पद्धति आदि)-को साटो टुक्का शब्दको प्रयोग गरी अध्ययन सङ्कलन गरेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त घनश्याम नेपाल, कविता लामा, पुष्कर पराजुली, डी बी सिंह, माधव भट्टराई, नरेशचन्द्र खाती आदिले टुक्कालाई तुक्का अर्थात् अनुप्रास मिलेको लोकप्रचलित कथन भन्ने अर्थममा लिएको

देखिन्छ। यस वर्गका विद्वान्हरूले लाक्षणिक तथा व्यञ्जनात्मक अर्थमा प्रयुक्त लोकप्रचलित कथनलाई वाग्धारा भनेका छन् भने त्यसका पर्यायवाची शब्दका रूपमा वाक्यांश, मुहावरा, वाक्पद्धति, वाग्रीति आदि प्रचलनमा रहेको बताएका छन्। उखान तुक्का वा लोकोक्तिको विषय कुनै लिखित इतिहास तथा पुराण-शास्त्रसम्मत विषय नभएर लोकजीवनसँग सम्बन्धित रहेको छ। यसकारण, जनजिब्रो नै यसको आधार-स्रोत भएको हुँदा जस्तो उच्चारण हुन्छ त्यसैलाई यथावत् लिइएको हुँदछ। कुनै पनि शब्दको सही अर्थ, हिज्जे, उच्चारण, परिभाषा आदि हेर्न सबैले शब्दकोशमा नै निर्भर रहनु पर्दछ। अधिकांश शब्दकोशहरूले पनि टुक्का र तुक्का शब्द पर्यायमूलक रहेको कुरा तर्फ स्पष्ट सङ्केत गरेको पाइन्छ। नेपालीमा लोकोक्तिबारे अध्ययन, सङ्कलन गर्ने विद्वान्हरू तीन वर्गका पाइन्छन्- प्रथम वर्गका पारसमणि प्रधान, पुष्कर शमशेर, आदिले टुक्का शब्द तुकबन्दीयुक्त कथनका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने दोस्रो वर्गका विद्वान्हरू बालकृष्ण पोखरेल, कृष्णप्रसाद पराजुली, चूडमणि बन्धु, चूडमणि रेग्मी, थापा, सुवेदी, शिवप्रसाद पौड्याल आदिले टुक्का शब्दको प्रयोग वाग्धाराका निम्ति प्रयोग गरेका छन्। तेस्रो वर्गका विद्वान्हरूमा घनश्याम नेपाल, डी बी सिंह, पुष्कर पराजुली, नरेशचन्द्र खाती, कविता लामा आदिले टुक्का वा तुक्का शब्द तुकबन्दीयुक्त कथनका निम्ति प्रयोग गरिएका पाइन्छन्। यस वर्गका विद्वान्हरूले लोकोक्तिका तीनैवटा उखान, तुक्का र वाग्धारालाई भिन्ना-भिन्नै विषयका रूपमा अध्ययन गर्ने परम्पराको सुरुवात पनि गरिएको देखिन्छ।

- नेपालीमा 'टुक्का' शब्द तुकबन्दीयुक्त कथनका निम्ति प्रथम प्रयोग पुष्कर शमशेरले गरे भने यस शब्दलाई बालकृष्ण पोखरेलले वाग्धाराका रूपमा प्रयोग गर्ने परम्परा बसालेको देखिन्छ।
- शब्दकोशहरूले 'टुक्का'-को अर्थ र परिभाषा राख्दै अन्तमा तुक्का हेर्नु भनेर निर्देश दिएको पाइन्छ भने 'तुक्का'-को अर्थ र परिभाषा दिएपछि पनि टुक्का हेर्नु भन्ने निर्देश दिएकोबाट टुक्का र तुक्का एकै हुन् भन्ने कुरो प्रस्ट हुँदछ।
- 'टुक्का' शब्द 'टुक्रो'- बाट 'टुक्का' नबनेर टुक्काको 'ट' ध्वनि नै 'त' ध्वनिमा परिवर्तन भई तुक्का बनेको हो।
- 'टुक्का' र 'तुक्का'-सम्बन्धी कलम चलाउने सुरुदेखिकै विद्वान्हरूको मत-मतान्तर साथै नेपालीमा प्रचलित शब्दकोशहरूलाई आधार बनाएर अध्ययन अवलोकन गर्दा यी दुई

भिन्ना-भिन्नै चिज नभएर एकै हुन् भन्ने प्रमाण सिद्ध हुँदछ। अझ भनौँ टुक्का र तुक्का एउटै कुरालाई जनाउने दुईवटा नामहरू हुन्।

३.२.१. तुक्काको सङ्क्षिप्त परिचय र परिभाषा

नेपाली लोकोक्ति अन्तर्गत तुक्कालाई उखानसँगै राखेर अध्ययन र सङ्कलन गर्ने परम्परा रहिआएको पाइन्छ। तर संरचनागत भिन्नताका दृष्टिले उखान र तुक्का को छुट्टा-छुट्टै अध्ययन सङ्कलन गरिनु आवश्यक देखिन्छ। कृष्णप्रसाद पराजुलीले तुक्कालाई तुकबन्दी भएका उखान भनेका छन्।^{४९} घनश्याम नेपाल र कविता लामाले अन्त्यमा अनुप्रास मिलेको भनाइ तुक्का हो भन्ने मत प्रस्तुत गर्दै आफ्ना ग्रन्थमा छुट्टै चालीसवटा तुक्काहरूको उदाहरण दिएका छन्।^{४२} यसरी तुक मिलेको पदावली तथा कथन तुक्का हो भन्ने अर्थ सबै विद्वान् र शब्दकोशहरूमा रहेको पाइन्छ। विशेष गरी तुक्का भन्नाले यहाँ अनुप्रास मिलेको कविता वा गीत नबुझिएर लोकप्रचलित उक्ति बुझिन्छ, जो उखान सरह लोकमा मौखिक र लिखित दुवै रूपमा पाइन्छ। उखान र तुक्का हेर्दा एकै जस्ता देखिए तापनि रूप र संरचनाका दृष्टिले यी दुई माझ भिन्नता रहेका छन्। उखानहरू सरल प्रकारले संरचित हुन्छन् भने तुक्का तुक मिलेको अर्थात् अनुप्रास मिलेको हुनु आवश्यक हुँदछ। उखान र तुक्कामा पाइने मुख्य भिन्नता पनि यही नै मान्न सकिन्छ। उखानझैं तुक्काहरू पनि लोकले बोलाइको क्रममा प्रयोग गर्ने गर्दछन्। तुक्काका विशेषताहरू पनि उखानसँग मिल्दा-जुल्दा नै हुन्छन् भने यसमा तुक मिलेको हुँदा यो गेयगुण, लयात्मकता र आलङ्कारिकताका दृष्टिले बढी प्रभावकारी हुँदछ। उखानमा झैं तुक्कामा पनि अनुभवसिद्ध ज्ञान, जातीय जीवनको सत्य, सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति, संक्षिप्तता र सरलता, जीवन्तता र लोकप्रियता, रसात्मकता, गेयात्मकता आदि विशेषताहरू पाइन्छन्। विषयगत विशेषताका आधारमा तुक्का पनि वस्तुतः उखान नै हुन्, केवल संरचना र शैलीमा भिन्नता पाइन्छ। अतः उखानका दुई भेद मान्न सकिन्छ, जस्तै-

१. तुकबन्दीयुक्त- तुक्का अनि २. तुकबन्दीविहीन- उखान।

^{४९} कृष्णप्रसाद पराजुली (आठौँ सं. २०१२) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, पूर्ववत्, पृ १८२

^{४२} घनश्याम नेपाल, कविता लामा, (प्र सं २००९) उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, पूर्ववत्, पृ २४६

लोकोक्तिका सन्दर्भमा तुकबन्दीयुक्त कथन तथा अनुप्रासयुक्त लोकप्रचलित भनाइ तुक्का हो, जसलाई लोकले प्रसङ्ग अनुरूप स्वतः प्रयोग गर्दछ. र आफ्नो भनाइलाई प्रभावकारी बनाउँदछ भने वक्ताको वाक् चातुर्य पनि यसद्वारा झल्कँदछ। जस्तै- पोहोर मरिन् सासू अहिले आयो आँसु। अक्षता पाती धामीलाई, बेथा जति हामीलाई। हुने हार दैवन्टार, आदि।

मूलतः उखान र तुक्का प्रकार्यात्मक दृष्टिले एकै हुने हुँदा तुक्काको भिन्नै प्रकारले अध्ययन अनुसन्धान नभएको हो भन्ने स्पष्ट हुँदछ। तुक मिलेका अनुप्रासयुक्त लोकप्रचलित कथन अर्थात् तुक्काहरू सबै भाषा र समाजमा लछेपै देख्न सकिन्छ। जस्तै –

नेपालीमा-

- आकाशको राहु, पातालको केतु
एकफेर नपरी, कसरी चेतु।
- हूलमूलमा जीउ जोगाउनु,
अनिकालमा बीउ जोगाउनु, आदि।

अङ्ग्रेजी भाषामा-

- डिप डाउट्स डिप विस्डम, स्मल डाउट्स लिट्ल विस्डम।
- प्लास्टर थिक, सम विल स्टिक।
- नो विस नो हनी, नो वर्क नो मनी।
- टुडे मस्ट नट बरो, फ्रम टुमरो आदि।^{४३}

हिन्दी भाषामा -

- एक अनार सौ बिमार।

^{४३} बी एन आगरवाल (प्रकाशन साल उल्लेख नगरिएको), ए कन्प्रेहेन्सिभ बुक अफ प्रोभर्ब, सनराइज पब्लिसर्स, दिल्ली, १९००३२ पृ ६८१

- घर मे नहीं दाने, अम्मा चली भुनाने।
- प्राण जाए, पर वचन न जाए।
- पहली बेटी, धन की पेटी आदि।^{४४}

बाङ्गला भाषामा-

- कालो हाँडी केयापात, तबे देख्बी जगन्नाथ।
- जगन्नाथ गेले, हाँडीर झाँटा खेले।
- हाती घोडा गेलो तल, गधा बले कतो जल।
- टाका दिए टाका फाँदे, हाती दिए बाती बाँदे आदि।

लेप्चा भाषामा -

- सरेबु जोङ आबो, उरेबु जोङ आकप (जस्तो बाउ त्यस्तै छोरा)।
- सोसा जोङ सोम्याङ मुहुनने, तदो जोङ मरो आनाङ मुहुनने (हिउँदोझैँ बर्खा हुँदैन, आफूझैँ अर्का हुँदैन)।
- सोसा मिसा दुपस्यो, सोम्याङ उङ न बुस्यो (हिउँदोमा आगोको डर, वर्षामा पानीको डर) आदि।

यस्तै प्रकारले तुक्का सबै भाषामा पाइन्छ, तर यसलाई उखानदेखि अलग छुट्याएर अध्ययन सङ्कलन गर्नेबारे कुनै भाषामा पनि गम्भीर रूपमा पहल गरेको पाइँदैन। यसरी विभिन्न विद्वान्हरूले उखान सम्बन्धी वर्गीकरण गरेका आधार अनि उखानदेखि यसलाई अलग गराउने तत्त्वहरूकै माध्यमद्वारा यस शोधप्रबन्धमा नेपाली र लेप्चा उखान र तुक्काको वर्गीकरण गरी तुलना र विवेचना गरिने छ।

^{४४} शशिकान्त सोनवणे, लोकसाहित्य, (खान्देश और कुरुप्रदेश की लोकोक्तियों के परिप्रेक्ष्य मे) पूर्ववत्, पृ ४१

३.२.२. तुक्काको वर्गीकरणका आधारहरू

तुक्काको वर्गीकरणका विभिन्न आधारहरू रहे तापनि रूपात्मक वर्गीकरणको आधार प्रमुख देखिन्छ। अनुप्रास वा तुकबन्दीयुक्त संरचना नै तुक्कालाई उखानदेखि अलग गराउने मुख्य तत्त्व हो। तुक्काको वर्गीकरण गर्दा विशेषतः रूपात्मक वर्गीकरणको आधार बढी सैद्धान्तिक र तर्कसङ्गत देखिन्छ भने विषयात्मक वर्गीकरण गर्दा विद्वान्हरूका आ-आफ्नै मत-मतान्तर रहेका पाइन्छन्। यसको मूलकारण उखान र तुक्काले विभिन्न विषयहरूलाई समेटेको हुन्छ र यसको उद्देश्य पनि यही नै रहेको हुन्छ। यसकारण उखान तथा तुक्काको विषयात्मक वर्गीकरण गर्नु एउटा जटिल विषय बन्न पुग्दछ भन्ने स्पष्ट हुँदछ। अतः विद्वान्हरूद्वारा निर्धारित विषयात्मक वर्गीकरणले उखानको प्रायः सबै विषयवस्तुलाई समेट्ने प्रयास भएको देखिए तापनि तुक्कालाई छुट्टै किसिमले वर्गीकरण गरेको पाइँदैन। यसर्थ यहाँ स्थूल रूपमा तुक्काको रूपात्मक वर्गीकरण आकारका दृष्टिले यस प्रकारले गर्न सकिन्छ-

१. लघु आकारका तुक्का
१. मझौला आकारका तुक्का
२. लामा आकारका तुक्का

आकारका दृष्टिले तुक्काको वर्गीकरणका आधार अनि यिनका परिभाषिक वैशिष्ट्यबारे आउँदो अध्यायमा (अध्याय चारमा) विस्तृत रूपले अध्ययन गरिने छ।

तुक्काको संरचनात्मक शैली तथा अनुप्रासका आधारमा पनि तुक्कालाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। प्रयोग प्रचलनका आधारमा तुक्का लयात्मक र गेयात्मक विशेषता रहेको पाइन्छ। यसर्थ तुक्कालाई अनुप्रास तथा तुक मिल्ने आधारमा निम्न किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

१. आदि अनुप्रासयुक्त तुक्का
२. मध्यानुप्रासयुक्त तुक्का
३. अन्त्यानुप्रासयुक्त तुक्का
४. आद्योपान्तानुप्रासयुक्त तुक्का

यस किसिमका आदि, मध्य, अन्त र आद्योपान्त अनुप्रास मिलेका लोक प्रचलित तुक्काहरू सबै भाषामा रहेका पाइन्छन्। तथापि यसरी अनुप्रासको अवस्थितिका आधारमा कुनै पनि भाषाका तुक्काको अध्ययन सङ्कलन भएको पाइँदैन। यिनै विशेषताका आधारमा नेपाली र लेप्चा तुक्काहरूको तुलनात्मक अध्ययन विवेचन यस शोधकार्यमा गरिने छ।

३.३.१. वाग्धाराको परिचय र परिभाषा

भाषालाई ओजपूर्ण र प्रभावकारी बनाउन वाग्धाराको प्रयोग गरिन्छ। वाग्धारा संस्कृत शब्द हो र यो **वाक्+धार**-को योगबाट बनिएको छ।^{४५} यहाँ **वाक्**-को अर्थ बोली र **धारा**-को अर्थ प्रवाह हो। समस्त रूपमा वाग्धाराको अर्थ हुन्छ बोलीको प्रवाह। वाक्य एउटा बोलीको प्रवाह हो र त्यही बोलीको प्रवाहमाझ लोकप्रचलित विशिष्ट अर्थ प्रदान गर्ने पदावली नै वाग्धारा हो। वाग्धारालाई अङ्ग्रेजीमा इडियम, हिन्दीमा मुहावरा, उर्दूमा मुहाविरा, जर्बुल, संस्कृतमा वाग्रीति, वाक्पद्धति, आदि भनिएको पाइन्छ। नेपालीमा यसका पर्यायवाचीका रूपमा वाक्यांश, वाक्पद्धति, मुहावरा आदि शब्दको प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ। कतिपय विद्वान्हरूले यसलाई टुक्का भनेर पनि चर्चा गरेको पाइन्छ तापनि वास्तवमा यस टुक्का शब्दले तुकबन्दीयुक्त कथन वा तुक्कासँग सम्बन्ध राख्ने हुँदा यसलाई वाग्धारा वाक्यांश आदिका पर्यायका रूपमा प्रयोग गर्नु उचित देखिँदैन।

वाग्धाराबारे विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषाहरूलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ- पारसमणि प्रधानको मतमा भाषामा चलेका कुनै कुनै पदको एउटा साधारण अर्थ हुन्छ अनि अर्को विशेष अर्थ हुन्छ, यस्तो विशेष अर्थ हुने पदको विशेष प्रयोगलाई मुहावरा भन्दछन्।^{४६} यस भनाइले वाग्धाराहरू विशिष्ट अर्थले युक्त पदावली हो जसलाई लोकले विशेष कुराको आशय प्रकट गर्न प्रयोग गर्दछन् भन्ने स्पष्ट हुँदछ। उनले वाग्धाराको साटो मुहावरा शब्द प्रयोग गरेका छन्। बालकृष्ण पोखरेलको मतमा यदि कुनै पद अथवा पदसमूहले अर्ती उपदेश, सूक्ति अथवा

^{४५} धनश्याम नेपाल, कविता लामा, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, पूर्ववत् पृ २३५

^{४६} प्रधान पारसमणि (१९६०), नेपाली मुहावरा, पी एम प्रधान एण्ड सन्स प्रकाशक र पुस्तक विक्रेता, कालेबुङ, पृ १

परम्परागत उद्गार प्रकट नगरीकनै वाच्यार्थमा बाधा तेर्यायो र लक्ष्यार्थ जाहेर गन्यो भने त्यो वाग्धारा हुन्छ।^{४७} उनले पनि लाक्षणिक अर्थले युक्त लोक कथन, वाक्यांश तथा पदसमूहलाई वाग्धारा भनेका छन्। वाग्धारासम्बन्धी हिन्दी भाषाका विद्वान् रामनरेश त्रिपाठीको मतलाई ताराकान्त मिश्रले यसरी राखेका छन् 'संसारमा मानिसले आफ्नो लोक व्यवहारमा जुन वस्तुहरू अनि विचारहरूलाई बढी कौतूहलताका साथ हेरे अनि बुझे अनि घरि घरि तिनलाई अनुभव गरे, भोगे तिनैलाई आफ्ना शब्दहरूमा समेट्दै लगे पछि कालान्तरमा त्यसैलाई वाग्धारा भनियो।'^{४८} उपर्युक्त विद्वान्हरूको परिभाषा वा मत मतान्तरलाई निक्कै गर्दा वाग्धारा विषयक मतहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ-

- वाग्धारालाई प्रायः विद्वान्हरूले टुक्का नाम दिई अध्ययन गरेका छन् भने केही विद्वान् अध्येताहरूले मुहावरा, वाक्यांश, वाक्यपद्धतिआदि नामको प्रयोग गरेका छन्।
- वाग्धाराहरू लाक्षणिक अर्थले युक्त लोक प्रचलित कथन वा भनाइका रूपमा प्रयुक्त पद वा पदावली हुन्।
- यसको संरचना अपूर्ण वाक्य वा पदबन्ध सरह हुन्छ भने वाक्यमा प्रयुक्त हुँदा मात्र यो अर्थपूर्ण बन्दछ।
- वाग्धारामा निश्चित शब्द संयोजन हुन्छ जसलाई परिवर्तन गर्न सकिँदैन।
- लोकोक्तिका अन्यान्य विधामा झैं यसमा पनि विविध विषयहरू समावेश भएका हुन्छन्।
- शब्द संयोजन सरल भए तापनि अर्थका दृष्टिले गहन र जटिल हुँदछन्।
- प्रकार्यात्मक दृष्टिले वाग्धाराहरू अर्थतात्त्विक तहमा बढी सक्रिय हुँदछन् भने भाषालाई सुन्दर बनाउनु अनि अभिव्यक्तिलाई छोटो-मिठो र प्रभावकारी तुल्याउनु यिनको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ।
- वाग्धारामा लोक प्रचलित शब्द र भाषाको प्रयोग हुँदछ आदि।

सबै भाषा र अभिव्यक्तिमा वाग्धाराले विशेष स्थान ओगटेको हुन्छ। वाग्धारा उखान र टुक्काझैं आफैमा पूर्ण वाक्यात्मक एकाइ वा पूर्ण वाक्य होइन। यस्ता विशिष्ट अर्थ बुझाउने

^{४७} पोखरेल बालकृष्ण (दशम सं वि सं २०२२) राष्ट्रभाषा, पूर्ववत्, पृ १२२

^{४८} मिश्र ताराकान्त (प्र सं २००८) मैथिली लोक साहित्य का अध्ययन, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, २/३५ अंसारी रोड, नयाँ दिल्ली, ११०००२ पृ ३६१

पदावलीको अर्थ वाक्यमा प्रयुक्त हुँदा मात्र प्रस्ट हुँदछ। लक्ष्यार्थपूर्ण लोकप्रचलित पद वा पदावली नै वाग्धारा हो, जसले भाषालाई चमत्कारी अनि प्रभावकारी बनाउँदछ।

जस्तै-

- कन्सिरी तातिनु- भाइको कुरा सुनेर मेरो कन्सिरी तातियो।
- कम्मर कस्तु- श्यामले घर बनाउन कम्मर कसे आदि।

३.४.२. वाग्धाराको वर्गीकरणका आधारहरू

विभिन्न विशेषता र रूप संरचनाका आधारमा वाग्धाराको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। विषयात्मक दृष्टिले हेर्दा वाग्धाराले विविध विषयहरूलाई समेटेको पाइन्छ। वर्गीकरण गर्ने क्रममा गोविन्द आचार्यले वाग्धारालाई क) संरचना र ख) विषयवस्तुका आधार गरी दुई वर्गमा अनि संरचनाका आधारमा १) एकपदी, २) दुईपदी र ३) अनेकपदी गरी तीन उपवर्गमा छुट्याएका छन् भने विषयका आधारमा - १) मानव शरीरसँग सम्बन्धित, २) प्रकृतिसँगसम्बन्धित, ३) पशुपक्षीसम्बन्धित, ४) संस्कार वा संस्कृतिसम्बन्धित, र ५) अन्य गरी जम्मा पाँच वर्गमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।^{४९} चूडामणि बन्धुले विषयात्मक वर्गीकरण अन्तर्गत विस्तृत रूपमा यिनै विषयहरूलाई समेटेका छन्। नेपाली वाग्धाराहरूलाई सूक्ष्म रूपले हेर्ने वा अध्ययन गर्ने हो भने अझ व्यापक रूपमा वर्गीकरणका आधारहरू फेला पार्न सकिन्छ, जस्तै- लोकविश्वास सम्बन्धी, जातपात सम्बन्धी, धर्म कर्म सम्बन्धी वाग्धारा आदि। यस अतिरिक्त वाग्धारालाई विशेष गरी क्रियायुक्त र क्रियामुक्त संरचनात्मक आधारमा पनि विद्वान्हरूले वर्गीकरणका गर्न सकिने मानेका छन्। यसप्रकारका वाग्धाराहरू प्रायः सबै भाषा र समाजमा पाइन्छन्। जस्तै-

अङ्ग्रेजीमा क्रियायुक्त वाग्धाराहरू

- बिल्ड ए क्याट्सल एन द एयर।
- किक् द बकेट।

^{४९} गोविन्द आचार्य (विसं २०६३) राप्ती लोकसाहित्य, पैरवी प्रकाशन, प्रवन्ध निर्देशक पदम सिवाकोटी, पृ. १८१-१८२

- मिट वन्स् इन्ड, आदि।

अङ्ग्रेजीमा क्रियामुक्त वाग्धाराहरू

- कक् एन्ड बुल स्टोरी।
- वन्स् इन ए ब्लु मुन।
- टेल बिट्टिन वन्स् लेग, इत्यादि।

नेपालीमा क्रियायुक्त वाग्धाराहरू

- आँखा तर्नु, कानमा तेल हाल्नु, सुँडकुच्चा ठोक्नु, आदि।

नेपालीमा क्रियामुक्त वाग्धाराहरू

- आकासको फल, आँखाको तारा, परालको आगो, आदि।

उपर्युक्त कुराका आधारमा वाग्धाराहरूको वर्गीकरण गरी तुलना विवेचना गर्न सकिन्छ। विषयका दृष्टिले हेर्दा वाग्धाराले विभिन्न विषयहरूलाई समेटेका हुन्छन्। यसर्थ यिनै विषय एवम् संरचनाका आधारमा नेपाली र लेप्चा वाग्धाराको तुलनात्मक विवेचना यस शोधग्रन्थमा गरिने छ।

निष्कर्ष

यस अध्यायमा लोकोक्तिका उपभेदका रूपमा उखान, तुक्का र वाग्धारासम्बन्धी विवेचना गर्दै विभिन्न विद्वान्हरूका मत मतान्तर र परिभाषाहरूको पनि निर्योल गरी उखान, तुक्का र वाग्धाराबारे अध्ययन प्रस्तुत गरियो। विशेष गरी नेपालीमा तुक्का र तुक्कासम्बन्धी देखिएको अन्योललाई केन्द्र गरी नेपालीका विभिन्न शब्दकोश, व्याकरण, अनि विभिन्न विद्वान्हरूका अवधारणाहरूको समीक्षात्मक अध्ययन गरी एउटा निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ। जसलाई बुँदागत रूपमा निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

- लोकवार्ता अध्ययनका क्षेत्रमा लोकोक्तिहरू परम्परागत अनि मौखिक रूपमा प्रचलनमा रहेका पाइए तानि यिनलाई लिखित रूपमा विस्तृत अध्ययन सङ्कलन गर्ने परम्परा आधुनिक युगको देन मानिन्छ।
- लोकवार्ताका अन्य विविध विधा-उपविधाहरू लोप हुने स्थिति देखा परे तापनि उखान, तुक्का र वाग्धाराहरू मानव समाजमा जबसम्म भाषा रहन्छ तबसम्म प्रयोग प्रचलन रहिरहने देखिन्छ।
- यी उखान, तुक्का र वाग्धारामा अन्तर्निहित अपार ज्ञानका सहायताले भाषाममा अभिव्यक्ति सन्दर्भ रहनाका साथै वक्ताको बोलीलाई पनि व्यञ्जनात्मकता र अर्थगौरव प्राप्त हुँदछ।
- प्रचलित तुक्का र टुक्का शब्द दुईवटा बेग्लै अवधारणाहरू नभएर एउटै कुराका दुईवटा नामहरू हुन् जसले तुकबन्दीयुक्त उखान अर्थात् अनुप्रासयुक्त कथनलाई बुझाउँदछन्।
- उखान र तुक्कालाई विद्वान्हरूले एकै ठाउँमा राखेर अध्ययन गर्ने परम्परा रहेको भए तापनि संरचनाशैली, लयात्मकता, रागात्मकता र अनुप्रासका ष्टिले यी दुवै टुक्का र तुक्का भिन्ना भिन्नै उपभेद हुन्।